باس

د. محەمەد کەمال

تاریکخانەی زستانی ڕۆح بە پشکۆیەک دادەگیرسێت(*)

گەشتێک بەناو بیر و شیعری فەرهاد شاکەلیدا

١ – ٢

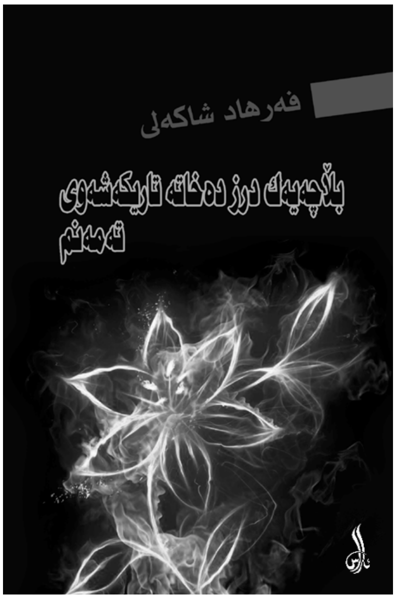

لەگەڵ پەرەسەندنی بزوتنەوەی نەتەوایەتیی کورد و نوێخوازیدا شێواز و ناوەڕۆکی ئەدەبی کوردی بە گشتی و هۆنراوە بە تایبەتی، لە ساڵەکانی هەفتاوە گۆڕانی بەسەردا هات. هۆنراوە بێجگە لەو گۆڕانکارییەی بەسەر شێوازەکەیدا هات، ناوەڕۆکی ڕامیاریشی بە خۆوە گرت. ئازادیی مرۆڤی کورد چ لە ڕووی نەتەوایەتییەوە یان چینایەتییەوە بوو بە هەوێنی هۆنراوەی نوێ، کە زۆرجار لەنێو کالا و هێمای دڵداری و خۆشەویستیدا بەرجەستە دەبوو. بێگومان، ئەمەش ڕەنگدانەوەی ئەو داکەوتە بوو مرۆڤی کوردی

(*) ئەم وتارە پێشەکیی دیوانی "بڵاچەیەک درز دەخاتە تاریکەشەوی تەمەنم"ە، لە دەزگای ئاراس بڵاو بووەتەوە.

تێدا دەژیا، کە تاکو ئەمڕۆش بەردەوام ماوەتەوە. ئەم ناوەڕۆکە ڕامیارییەش تەنیا خەسڵەتی هۆنراوەی کوردی نییە. هەموو گەلێکی داگیرکراو لە پرۆسەی ئازادبووندا بەم ئەزموونە ئەدەبییەدا تێدەپەڕێت. هاوکات، ئەم تێگەیشتنەش ئەوە ناگەیەنێت، کە هۆنراوەی نوێی کوردی خاوەنی ناوەڕۆکێکی دیکە یان ناڕامیاری نییە.

ئەوەی من دەمەوێت جەختی لەسەر بکەم ڕەنگدانەوەی داکەوتە ڕامیارییەکەیە، وەکو ناوەڕۆکێکی زاڵبوو، کە لەنێو هۆنراوەی کلاسیک و ڕۆمانتیکی کوردیدا جێگەیەی داگیر نەکردووە. ئەگەر ئاوڕێک لە سەردەمی (نالی) بدەینەوە دەبینین جەنگی ناوخۆ لەنێوان میرەکانی بابان و هێنانی لەشکری وڵاتێکی بێگانە بۆ سەر شاری سلێمانی هەر جارە لەلایەن میرێکی نەیارەوە بارودۆخێکی ڕامیاریی نالەباری هێنابووە کایەوە. ئەم بارودۆخەش هۆیەک بووە بۆ ئاوارەبوونی نالی و نەگەڕانەوەی بۆ کوردستان. بەڵام نالی هۆنراوەی ڕامیاریی بەدەگمەن نووسیوە. شاعیری دیکەشمان هەیە خۆیان بەم ناوەڕۆکەوە نەبەستۆتەوە و پەنایان بۆ هزری فەلسەفی بە تایبەتی (عیرفانی) بردووە. بۆنموونە، مەلای جەزیری و مەولەوی و مەحوی لە کلاوڕۆژنەی بیرێکی عیرفانییەوە تەماشای بوونی مرۆڤیان کردووە و ئەو تێگەیشتنەیان کردووە بە هەوێنی هۆنراوەکانیان. مەبەستی مەحوی لە(عەشق) لەم دێڕەدا "دیارم دێری عەشقە جێ بە سووتن بێ لەوێ دەگرم" عەشق و خۆشەویستیی هەرزەکارێک لە ئاستی دڵدارەکەیدا نییە. مەحوی لە عەشقێکی جیاواز دەدوێت، کە لە تەسەووفدا سووتانێکی ئەبەدییە. من لەم عەشق و سووتانەی مەحوییەوە دەمەوێت ڕۆشنایی بخەمە سەر لایەنێکی جیاواز لە ناوەڕۆکی هۆنراوەی نوێی کوردی، کە بێجگە لەوەی جیاوازە هەمان کات یاخیبوونە لە ناوەڕۆکە ڕامیارییە زاڵبووەکە.

ئەم لایەنە ڕاستییەکی جیاوازترمان پێ دەناسێنێت و ڕووناکی دەخاتە سەر بارودۆخێکی جیاوازتری بوونی مرۆڤ، کە گیرۆدەی داکەوتێکی ڕامیاری یان دیاردەیەکی مێژوویی نەبووە، بەڵکو خەمێکی گەورە و ژینەژانێکی قووڵی هۆنراوەی نوێی کوردییە لای فەرهاد شاکەلی بووە بە هەوێن و گیانی هۆنراوەکانی. ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت فەرهاد شاکەلی خەمخۆری گەلەکەی نییە و ئەو داکەوتە ڕامیارییە نابینێت، کە کوردی تێدا دەژی. ئەوەی ئەم شاعیرە کردوویەتی بە ناوەڕۆکی هۆنراوەکانی خەمێکی گەورەترە و تێپەڕبوونە لەو داکەوتە، نەک ڕەتدانەوەی. ئەم شاعیرەش، وەکو مەحوی تووشی عەشقێکی لەبنەهاتوو بووە، کە ئاسوودەیی لێ بڕیوە و بەردەوام دەیسووتێنێت. لە خەمی دوورەوڵاتیدا دەژی، بەڵام ئەو وڵاتە لەنێو هیچ نەخشەیەکدا نییە و سنووردار ناکرێت. خەمی ئەو بە تەنیا بۆ

مرۆڤی کورد نییە، بەڵکو بۆ دابڕانی هەموو مرۆڤایەتییە لە ڕاستیی بوون.
فەرهاد شاکەلی بە زمانی شیعر ناوەڕۆکێکی فەلسەفیمان بۆ دەردەبڕێت. بەڵام ئایا ئەو ڕاستییە چییە شاعیر دەیەوێت دەریبڕێت؟ ئەو ئاگرە چییە بەربۆتە ئەم گیانە نەسرەوتووە و دەیسووتێنێت؟ ناوەڕۆکی فەلسەفییانەی هۆنراوەکانی ئەم شاعیرە پەیوەندییان بەو ڕێگەی (تەسەووف)ـەوە هەیە، کە لە هۆنراوەکانیدا بەرجەستە بووە. وەک دەزانین تەسەووف ڕەهەندی ڕۆحانیی ئایینی ئیسلامە. بیروڕای فرەجۆریش لەسەر واتای ئەم وشەیە و بنەڕەتی ڕێگەکە هەن. هەندێک لە زانایان لەو باوەڕەدان وشەی تەسەووف لە وشەی (الصوف)ەوە هاتووە، کە بەزمانی عەرەبی واتای (خوری) دەبەخشێت. گوایە شوێنکەوتووانی ڕێگەی تەسەووف جلوبەرگی خورییان لە بەر کردووە. قوشەیری لەو باوەڕەدایە تەسەووف لە وشەی (الصفا)، واتە پاکییەوە وەرگیراوە و دواییش دەڵێت لەوانەیە پەیوەندیی بە وشەی (الصف)ەوە هەبێت، چونکە سۆفییەکان لە پەیوەندییان لە گەڵ خوادا لە ڕیزی پێشەوەن. بەڵام ڕێزمانی عەرەبی ڕێگە نادات وشەی تەسەووف لە (الصف)ەوە دەربهێنرێت.(١) هوجویری زانایەکی دیکەی موسوڵمانە لەسەر تەسەووفی نووسیوە، لەو باوەڕەدایە تەسەووف لە وشەی سەکۆی مزگەوتی پێغەمبەر لە شاری مەدینەوە وەرگیراوە.(٢) لە سەردەمی پێغەمبەردا دوای نوێژی شەو چەند موسوڵمانێک، وەکو سەلمانی فارسی و ئەبو زەڕی غەفاری، ماونەتەوە و لەسەر سەکۆی مزگەوتەکە تاکو دەرەنگێک نوێژیان کردووە. ئەم موسوڵمانانە زاهیدانە ژیاون و بایەخیان بە سامان و خۆشیی ئەم دنیایە نەداوە. هەروەها هوجویری لەگەڵ قوشەیریدا لەسەر ئەو خاڵە هاوڕایە، کە دەڵێت تەسەووف لە وشەی (الصفا)وە وەرگیراوە چونکە سۆفی دەیەوێت گیانی خۆی لە هەموو گوناهێک پاک بکاتەوە و ڕوو لە خوا بکات.
لە ئاستی پێناسەکردنی تەسەووفیشدا تووشی کێشە دەبین. دژوارە یەک پێناسەی هەمەکیی بۆ دەستنیشان بکەین. دەتوانم بڵێم ژمارەی پێناسەکردنی تەسەووف بە قەد ژمارەی سۆفییەکانە. بەڵام بۆ ئەوەی خوێنەر باشتر لەگەڵ ئەم ڕێگەیەدا ئاشنا بێت ئاماژە بۆ چەند پێناسەیەک دەکەم، کە ناوەڕۆکی تەسەووف ئاشکرا دەردەخەن. ئەبو یەعقووبی مەزابیلی لە پێناسەکردنی تەسەووفدا دەڵێت: "تەسەووف بارودۆخێکە هەموو شتێکی مرۆڤانەی لەنێودا ون دەبێت و نامێنێت." ئەبو عەلی روزباری دەڵێت: "تەسەووف پاکیی نزیکبوونەوە و گەندەڵیی دوورکەوتنەوەیە لە خوا." هەروەها هوجویری دەڵێت: "سۆفی ئەو کەسەیە بە عەشقی خودا پاک بۆتەوە و لەنێو (ئەو)دا تواوەتەوە."(٣) بەتێکڕا ئەم پێناسانە

دەیانەوێت ئەوەمان بۆ ڕوون بکەنەوە، کە ئامانجی تەسەووف نزیکبوونەوە لە خوا یان توانەوەیە لە بوونی ئەودا. لێرەدا، من (نزیکبوونەوە) و(توانەوە) بە دوو ئامانجی جیاواز بۆ تەسەووف دەستنیشان دەکەم. هەندێک لە سۆفییەکان شوێن ڕاڕەوی (الفناء في الله) دەکەون، کە جونەیدی بەغدادی دایمەزراند. ئەمەش دوا قۆناخ (المقام) و دوا ئامانجی تەسەووفە بۆ هەندێک لەسۆفییەکانی، وەکو بیستامی و حەللاج و ڕۆمی. بیستامی و حەللاج، بۆ نموونە، بانگەشەی گەیشتن بەم قۆناخە و توانەوە لەنێو خوادا یان یەکگرتنیان کردووە. بەڵام بە بیروڕای هەندێک سۆفیی دیکە، بە تایبەتی لەگەڵ هاتنی ئیمام غەزالی و شێخ ئەحمەدی سەرهەندی، بیرۆکەی یەکگرتن لەگەڵ خوادا گۆڕانی بەسەردا هات و ڕەت کرایەوە. ئەم دوو زانایە لەو باوەڕەدا بوون خودی سۆفی لەگەڵ خودی خوادا یەک ناگرن و نابن بە یەک. خودی خوا بەرزترین و پاکترینە، یان وەکو سەرهەندی دەڵێت، "هو وراء الوراء ثم وراء الوراء."(٤) بۆچوونی جیاوازیش لەسەر بنەڕەتی تەسەووف دەدۆزینەوە. هەندێک لە زانایانی ئایینی تەسەووف بە نەریتێکی نا- ئیسلامی دادەنێن و بۆ فەلسەفەی ڤێدەنتای هیندۆسەکان و ژیانی زاهیدانەی کەشیشەکانی مەسیحایەتیی دەگەڕێننەوە. هەندێک زانا و سۆفیی دیکەش تەسەووف بە ئیسلام و هزرەکانی نێو قورئان و سوننەتی پێغەمبەرەوە گرێ دەدەن. ئایینی ئیسلام دەکەن بە سەرچاوەی تەسەووفیش، کە وەکو ڕێگە (نەک تەریقەت) لە حەسەن بەسرییەوە (٧٢٨ مردووە) دەست پێ دەکات. حەسەن بەسری بێجگە لەوەی بیریارێکی کەلامی گەورە بووە و زۆر زانای موسڵمان، وەکو دامەزرێنەرانی بزوتنەوەی موعتەزیلە لە بەسرە لای ئەم خوێندوویانە، سۆفییش بووە. ئەم زانایە بناخەی تەسەووفی لەسەر زەمینەی (ترس) لە خوا دامەزراندوە. دووەم سۆفییش ڕابیعەی بەسری (عەدەوی) کە هاوسەردەمی حەسەن بەسری بووە و لە ساڵی ٧٧٧دا مردووە. ئەم ژنە سۆفییە بە پێچەوانەی حەسەن بەسرییەوە (عەشق)ی کردووە بە بناخەی تەسەووف. لەو کاتەوە عەشق لە تەسەووفدا بووە بە یەکێک لە کۆڵەکە و مەقامێکی گرنگی ئەم نەریتە.(٥)

پاش ئەمان جونەیدی بەغدادی (٩١٠ مردووە)، کە زانایەکی ئایینیی گەورەش بووە، دوا قۆناخی ئەم عەشقەی بە توانەوە لە بوونی خوادا (الفناء في الله) داناوە. ئەم جۆرە توانەوە و نەمانە هاوکات ژیانەوە و بەردەوامبوونی هەبوونە. فەوتانێکە، کە خودی سۆفی بە(مان) یان مانەوەیەکی هەمیشەیی دەگەیەنێت. ئەمەش لەو دڵۆپە بارانە دەچێت، کە دائەکاتە سەر دەریا و خۆی بە ئاوی دەریاکە دەگەیەنێت. دڵۆپەکە ون دەبێت و لە ناو دەچێت، بەڵام هەمان کات ئەو دڵۆپە لەنێو دەریاکەدایە و لەگەڵیا یەکی گرتووە و نەکەوتۆتە نێو گۆمی تاریکی

نەبوونەوە. خودی سۆفییش بەو (فەنا)یە خۆی لە نەمان دەپارێزێت. لە نەمانەوە بەرەو مان و لە برانەوە بەرەو نەبرانەوە ڕێ دەگرێتە بەر. ئەم کۆتاییە لە بوونی سۆفیدا مانەوە و سەرەتای گەیشتنە بە(مەعشووق). لەبەر ئەمەشە حەللاج پێش ئەوەی بیکوژن هاواری دەکرد "بمکوژن، مردنم ژیانە."[٦] بێگومان، گەیشتن بە دوا قۆناخ و (فەنا) مردن نییە و بە مردنیش مسۆگەر ناکرێت. ئەگەر سۆفییەک لە ژیانیا بە (فەنا) نەگەیشتبێت، مردنی ئەو لە ڕووداوی مردنی مرۆڤە ئاساییەکان جیا نابێتەوە. مردنی حەللاج لێرەدا ڕووداو نییە. ئەو پێش مردنی بە (مەعشووقە) ئەبەدییەکەی گەیشتووە، وەکو دڵۆپی بارانەکە لەگەڵ دەریاکەدا بووە بە یەک. لەبەر ئەمە مردن بۆ ئەو هیچ واتایەک نابەخشێت و نییە. ئەمەش جیاوازییەکە لەنێوان ئەهلی شەریعەت و ئەهلی تەریقەتدا. سۆفییەک چاوەڕوانی مردن نییە تاکو بە مەعشووقەکەی لەو دنیا بگات. ئەو دەیەوێت لە ئێستا درەنگتر نەبێت و لەم ژیانەدا بە مەعشووقەکەی بگات. بەرگەی ئەم دووری و دابڕانە ناگرێت.

لە پێشتر ئاماژەم بۆ ئەو خاڵە کرد ئیمام غەزالی و سەرهەندی لەگەڵ بۆچوونی سۆفییەکانی پێشتر و سەردەمەکەیان هاوڕا نەبوون. ناکۆکیی نێوانیان بۆ دوو خاڵی سەرەکی دەگەڕێتەوە:

یەکەم، سۆفییەکان لە گرتنی ڕێگەکەیاندا بەرەو گەیشتن بە خوا (شەریعەتیان) دەخستە پەراوێزەوە و پەیڕەوییان نەدەکرد. دووەمیش، باوەڕیان بە یەکگرتن لەگەڵ خوادا هەبوو. ئیمام غەزالی و سەرهەندی بە توندی ئەم دوو خاڵەیان خستە ژێر نەشتەری ڕەخنەکارییەوە و ڕەتیان دایەوە. شەریعەتیان بە کۆڵەکەی تەریقەت دانا و لەو باوەڕەدا بوون پەیڕەویکردنی شەریعەت بۆ پاککردنەوەی دەروون نابێت فەرامۆش بکرێت. خودی سۆفی هەرگیز ناگاتە ئەو پلە و مەقامەی لەگەڵ خودی بەرزی خوادا یەک بگرن. بەڵام دەتوانێت نزیکی لە خواوە وە دەست بهێنێت. ئیمام غەزالی پاش ڕەخنەگرتنی لە سۆفییەکان وازی لە تەسەووف نەهێنا. جۆرێک تەسەووفی هێنایە کایەوە، کە ئەمڕۆ بەتەسەووفی نوێ ناوزەد دەکرێت.

بەڵام ئەو پرسیارەی لێرەدا خۆی دەسەپێنێت ئەوەیە، ئایا سۆفییەکان پەیڕەوی شەریعەتیان نەدەکرد؟ لە وەڵامدا ئەوە دەڵێم، کە سۆفییەکانی پێش سەردەمی ئیمام غەزالی و ئەوانەی دوای ئەویش، کە بانگەشەی توانەوەیان لە بوونی خوادا کردووە، لە شێوازێکی جیاوازدا پەیڕەوی شەریعەتیان کردووە. لەو باوەڕەدا بوون یاساکانی ئایین و پەیڕەویکردنیان بەو جۆرەی زانایانی ئایین باسی دەکەن بۆ کەسانێکە لە پلەیەکی بەرزی ڕۆحانیدا نەژین. ئەگینا، چ پێویستە سۆفییەک ڕۆژی پێنج جار نوێژ بکات لە کاتێکدا ئەو

بەردەوام و بەبێ وەستان نوێژ دەکات و بەرماڵ جێ ناهێڵێت؟ چ پێویست دەکات سۆفییەک تەنیا لە مانگێکدا ڕۆژوو بگرێت، لە کاتێکدا ئەو هەموو ساڵەکە بەڕۆژووە؟ ئەمەیە بۆچوونی ئەم سۆفییانە بەرانبەر یاساکانی ئایین.

لەگەڵ سەرهەڵدانی تەریقەتەکانی، وەکو قادری و نەقشبەندی و بەدەوی و مەولەوی و زۆری تریش لە سەدەی دوانزەهەمەوە، تەسەووف لەنێو قەوارەی تاکڕەوی و دوورەپەرێزی لە کۆمەڵەوە گۆڕانی بەسەردا هات و بوو بە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی و ڕامیارییش. کاریگەرێتیی خۆی لە زۆر ناوچەی جیهانی موسوڵمانانداا بەسەر کەلتووری ئایینییەوە تۆمارکردووە.

تەسەووف تیڕوانینی گشتگیرانەی بۆ بوون هەیە. لەبەر ئەمەشە هەندێک لە بیریاران ئەم نەریتە بە فەلسەفە لە قەڵەم دەدەن. بە تێکڕا دەتوانین تێڕوانینی گشتگیرانەی تەسەووف بۆ بوون، کە من بە تێڕوانینی مێتافیزیکیانەی دادەنێم، بکەین بە سێ بەشەوە: یەکانەگیی هەبوون، یەکانەگیی بینین و ڕێژەن.

یەکانەگیی هەبوون (وحدە الوجود) لە سەردەمی حەللاجەوە پەیدا بووە. بەڵام ئیبن عەرەبی (١١٦٥- ١٢٤٠) توانیی وەکو تێڕوانینێکی مێتافیزیکیی گشتگر بۆ هەبوون دایمەزرێنێت و ئەم سۆفی و بیریارە بە پێشەوای یەکانەگیی هەبوون دادەنرێت. لەم تێڕوانینەدا (هەبوون) تەنیا ڕاستییە و هیچ شتێک لە دەرەوەی هەبووندا نییە. ئەو هەبوونەش خوایە. کە وا بوو، هەموو شتێک بەشێکە لە خوا و هیچ شتێک لە دەرەوەی خوادا نییە. پەیوەندی نێوان خوا و جیهان، وەکو پەیوەندی نێوان (هەموو)ە لەگەڵ بەشەکانیدا. هەمان کات ناتوانین هیچ بەشێک لەگەڵ (هەموو)ەکەدا یەکسان و هاوتەراز دابنێین. لەم ڕووەوە ڕاستیی هەبوون لەوەدا دەردەکەوێت، کە بێجگە لە خوا باوەڕ بە بوونی هیچ شتێکی دیکە نەکەین و بڵێین (لا موجود الا الله). بێگومان زۆر زانای ئایینی لەو باوەڕەدان ئیبن عەرەبی جیهان بە خوا دادەنێت و لە یەکدییان جیا ناکاتەوە. ئەمەش بۆچوونێکی نالەباری ئایینی و گومڕایانەیە. هەمان کات دەبێت بە هاندەر بۆ سۆفی تاکو بەبێ کێشە خۆی بە خوا دابنێت و جیاوازییەکانی نێوان خودی خۆی و خودی خوا لە ناو بەرێت. حەللاج بۆنموونە، لەگەڵ لەناوبردنی جیاوازییەکاندا دەڵێت:

لو انت ام انا من العين فى العين
حاشای حاشا من اثبات الاثنين.[٧]

ئاشکرایە ئیبن عەرەبی خوا بە تاکە ڕاستییەکی ڕەها دادەنێت، لە دەرەوەی ئەودا هیچی تر

نابینێت. بەڵام خوا (هەموو)ە و هەرگیز لەگەڵ هەبووەکاندا هاوتەراز دانانرێت.
خـوا، یان هەمـووی هـەبوون لەودیو هەبـووەکـانەوەیە. خـودێکی هـەندەکی و بڕاوە نابێت بە خوا، بـەڵام ئەو خودە بەشێکە لە خوا و لە خوا جیا نابێتـەوە. مرۆڤ خوا نییە، هاوکات لە خـواش جـیانابێتـەوە چونکە هیچ شـتێک بەبـێ خـوا نـییـە. ئیبن عـەرەبی بە تەنیـا لەلایەن زانایانی ئاینییەوە بە لادەر دانـەنراوە، بەڵکە چەند سـۆفـییـەکـیش ڕەخنەیان لە تێـڕوانینە مێتافیـزیکیەکەی گرتووە. شێخ ئەحمەدی سەرهـەندی، زانا و شێـخی تەریقەتی نەقشبەندی بە توندی ڕەخنەی لە ئیبن عەرەبی گرتووە و یەکانەگیی هەبوون ڕەت دەداتەوە.
سەرهەندی لەگەڵ ڕەتدانەوەی تێڕوانینی مـێتافیزیکی ئیبن عـەرەبیدا تێڕوانینێکی نوێی بە ناوی یـەکـانـەگـیی بینـین (وحـدە الشــهـود)ەوە دامــەزراند. بە بۆچوونی ســەرهـەنـدی ئەو ئەزمـوونە ڕۆحـانییـەی سۆفـییـەک دەیگاتێ و خـۆی لەگەڵ خـوادا بە یـەک شت دادەنێت، لە ڕاستیدا یەکگرتنێکی ئۆنتـۆلۆجییانە نییە. لەو ئەزموونـەدا سۆفی ڕووناکیی خوا دەبینێت و لە بـەر ئەو ڕووناکــیـیــەدا هـەمــوو هەبووەکــانی دیکەی لە بەرچاو ون دەبن و بێـجگە لەو ڕووناکـییـە چیی دیکە نابینێت. ئـەمـەش ئەوە نـاگەیەنێت هەمـوو شـتێک لە بوونی خـوادا دەتوێتەوە. ئێمە بە شـەو ئەستێرەکان دەبینـین، بەڵام لەگەڵ دەرکەوتنی خۆردا ون دەبن. بە دەرکـەوتنی خـۆر هـەمـوو ئەسـتێرەکان لەنێو خـۆردا ناتوێنەوە، بەڵکو ڕووناکیی خـۆر ڕێگە نادات ئـەســتـێــرەکــان ببــینـین. تاکــو ســەردەمـی شــاوەلی دەهلـەوی (١٧٠٣– ١٧٦٣) شوێنکەوتووانی تەریقەتی نەقشبەندی لە هیند کەمتر بایەخیان بە ئیبن عەرەبی و تێڕوانینە مێتافیزیکییەکەی دەدا.
شاوەلی پاش هەڵسەنگاندنی هەردوو تێڕوانینەکانی ئیبن عەرەبی و سـەرهـەندی بەو ئاکامە گەیشت، کە ئـەوەی ئیبن عەرەبی باسـی دەکات لەوەی سـەرهـەندی جیاواز نییـە. دەتوانرێت هەردووکیان تێهەڵکێش بکرێن.[٨] یەکانەگیی بینین (وحدە الشهود) لایەنی ئەپستمۆلۆجیی یەکانەگیی هەبوونە.
تێڕوانینی سێیـەم، لەسـەر بیرۆکەی ڕێژەن (الفیض) دامـەزراوە. هەندێک لە فـەیلەسووفـە موسـوڵمانەکانیش، وەکو شـوێنکەوتووانی گرووپی (اخوان الصفا) و فارابی و ئیبن سـینا و سـوهرەوەردی پەیڕەوییـان کردووە. ئەم بیرۆکەیە پاش وەرگێڕانـی پەرتووکەکەی ئەفلوتین (٢٠٥– ٢٧٠) بە ناوی (ئینیـادس)ەوە بۆ زمـانی عـەرەبی، لەنێو زانا مـوسـڵـمـانەکاندا بڵاو بۆوە و جێگەی خۆی کردەوە.[٩] بەڵام پێش ئەم زانایانە جەهم کوڕی سـەفوان، زانای کەلام و موعتەزیلی باوەڕی بە بیرۆکەی ڕێژەن (فیض) هەبووە.[١٠]

لەم تێڕوانینە مێتافیزیکییەدا جیهان لە(هیچ)ەوە پەیدا نەبووە، هاوکات بەو جۆرەش هەمیشەیی نییە، کە ئەریستۆ باسی کردووە. بوونی خوا سەرچاوە و کانیاوی جیهانە و جیهان لەو سەرچاوەیەوە هەڵقوڵاوە یان دەرچووە. دەرچوونیشی دوورکەوتنەوە و دابڕانە لە سەرچاوەکەوە. چەند لە سەرچاوە دوور بکەوێتەوە، ئەوەندەش نامۆ دەبێت و ڕوو لە تاریکی دەکات. لەم پرۆسەیەدا، ئەو مرۆڤانەی دەیانەوێت بە ڕێگەی ژوورکێشیدا بەرەو سەرچاوە بگەڕێنەوە و ڕوو لە نیشتمانی ڕەسەنیان بکەن، پێویستە ڕێگەی زاهیدی و تەسەووف بگرنە بەر. بیرۆکەی گەڕانەوە بۆ سەرچاوە و ژیانی زاهیدی لە فەلسەفەی ئەفلوتیندا جێگەی دیاریکراوی خۆی هەیە. پرۆفر شاگردی ئەفلوتین لەو باوەڕەدا بووە مامۆستاکەی توانیویەتی لەم ڕێگەیەوە چوار جار لە ژیانیا بەخوا بگات و لەگەڵیا یەک بگرێت.(١١)

لەگەڵ سەرهەڵدانی فێرگە جیاوازەکاندا تەسەووفیش شێوازی جیاوازی وەرگرت. لە سەدەی دوانزەهەمیشدا گۆڕانێکی بنەڕەتیی بەسەردا هات و لەگەڵ دامەزراندنی تەریقەتەکانی، وەکو قادری و نەقشبەندی و بەدەوی و چشتی و هتد..، بوو بە بزوتنەوەیەکی ڕۆحانی و کۆمەڵایەتی و لە هەندێک ناوچەدا ڕۆڵی ڕامیاریشی بینی.

هەروەها، بێجگە لە تێڕوانینە مێتافیزییەکان و سترەکچەرە ڕۆحانی و کۆمەڵایەتییەکە، تەسەووف لەگەڵ خۆیدا ئەپستمەیەکی جیاوازی هێنایە کایەوە، کە دەبێت بە بنەڕەتی زانینی ڕاست بۆ سۆفی. ئەم جۆرە زانینە لە ئاکامی ئەزموونی هەستەکی یان هۆشەکی سەر هەڵنادات. هەروەها لەژێر دەستەڵاتی سۆفیدا نییە و سۆفی ناتوانێت، بەو جۆرەی هەستەکانی بیەوێت ئەم جۆرە زانینە وە دەست بهێنێت. لە سەروو ئەمەیشەوە، جۆرە زانینێکە سەلماندنی بە زانست مەحاڵە. سۆفی پاش بڕینی مەقامەکان و نزیکبوونەوەی لە خواوە بە (حاڵ) ئەم زانینە پەیدا دەکات. خەڵاتێکە خوا لە ئەنجامی نزیکبوونەکەوە بە سۆفیی دەبەخشێت و سۆفیش بەو زانینە (کەشف)ی ڕاستی دەکات. ژمارەی مەقامەکانیش لە مێژووی تەسەووفدا دیاری نەکراون. قوشەیری، بۆنموونە، زیاد لە بیستوپێنج مەقامی دەستنیشان کردووە. دوامەقامیش نزیکبوونەوە لە خوا، یان یەکگرتنە لەگەڵ ئەودا. لە مێژووی تەسەووفدا چەند سۆفییەک بە ئاشکرا بانگەشەی گەیشتن بە دوا مەقام و یەکگرتن لەگەڵ خودایان کردووە. بایەزیدی بیستامی و حەللاج لەنێو (الشطحات)ەکانیان ئەم یەکگرتنەیان دەربڕیوە. دەربڕینەکەش بۆتە هۆی سەرهەڵدانی ناکۆکی و هەڵوێستی توندوتیژ لەلایەن زانایانی ئایینییەوە دژی ئەم سۆفییانە. گوتەکەی حەللاج (انا الحق) بوو بە بەڵگە دژی حەللاج و زانایانی ئایین لە شاری بەغدا بۆ کوشتنی

حەللاج بە کاریان هێنا. ئەبو داوود (ابو داود)، مەلای گەورەی بزوتنەوەی (الظاهرية) لە بەغدا فەتوای کوشتنی حەللاجی دەرکرد و خەلیفەی عەباسی (ئەلموقتەدر) فەرمانی کوشتنی دا.[١٢] حەللاج لە (الاخبار)دا بە تایبەتی خەبەری ژمارە ٣٦ بەم جۆرە باسی یەکگرتن لەگەڵ خوادا دەکات و دەڵێت، "بە چاوی دڵ خوام بینی و پرسیم تۆ کێیت؟ گوتی: من تۆم."

لەم سەرباسەوە لەبارەی تەسەووف و چەند لایەنێکی، ئاماژە بۆ چەند هۆنراوەیەکی فەرهاد شاکەلی دەکەم، کە مۆرکی تەسەووف و عەشقێکی هەمیشەییان پێوە دیارە. هاوکات مامەڵە لەگەڵ ئەو چەمک و بیرۆکانەدا دەکەم ئەم شاعیرە لەو هۆنراوانەدا بە کاری هێناون و پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆیان بە تەسەووفەوە هەیە. من بۆ مەبەستی باسەکەم و ساخکردنەوەی بۆچوونەکەم ئەم هۆنراوانەم گوڵبژێر کردووە، کە وابەستەن بە قوڵبوونەوەی شاعیر لە عەشقەکەیدا و هەستکردن بە دوورکەوتنەوە، یان نزیکبوونەوە لە (مەعشووق) و سووتان لەنێو ئاگری دووری و نزیکیدا.

بەتێکڕا دەتوانم بڵێم، ئەو چەمکانەی فەرهاد شاکەلی لەم جۆرە هۆنراوانەدا بە کاریان دەهێنێت، وەکو چەمکەکانی ڕۆژهەڵات، دەرکەوتن، دڵنیابوون، عەشق، تیشک، سووتان، گەیشتن و فەنا، مەرگ، ئاشنابوون، چاوی دڵ، کانی ڕۆشنایی، سەروەری تیشک، خۆر، کێوی تیشک، پەیکەری تیشک دەمانگەڕێنێنەوە بۆ جۆرێک فەلسەفەی تەسەووف بە ناوی (ئیشراق)، کە شەهاب ئەلدین سوهرەوەردی دایمەزراند. سوهرەوەردی فەیلەسووف و سۆفیی گەورە لە ساڵی ١١٥٣ لە دایک بووە. لەبەر ئەوەی کاریگەریتیی بەسەر بیرکردنەوەی مەلیک زاهیری کوڕی سەلاحەدین لە حەلەب هەبووە، مەلاکانی حەلەب داوایان لە سەلاحەدین کردووە، کوڕەکەی لەم (زەندیقە) دوور بخاتەوە. سەلاحەدینیش سوهرەوەردیی زیندانی کردووە و دوایی لە زینداندا لەساڵی ١١٩١ کوژراوە. من نامەوێ لەم پێشەکییەدا بە درێژی باسی فەلسەفەی ئیشراق بکەم. ئەوەندە دەڵێم، کە سوهرەوەردی لەژێر کاریگەرێتیی هەندێک لە فەیلەسووفە یۆنانییەکاندا بە تایبەتی هێرمس و ئەفلاتوون، ناوەڕۆک (الجوهر) بە بنەڕەتی بوون دادەنێت و ئەو ناوەڕۆکەش بە ڕووناکی ناوزەد دەکات. لەو جۆرە سیستەمە میتافیزیکییەدا، کە بە ناوەڕۆککەرایەتیی دادەنێین، هەموو هەبوویەک بەشێکە لە ڕووناکی یان تیشک، کە لە خواوە (سەرچاوەی هەموو ڕووناکییەک- نورالانوار)ەوە دەردەچێت. بێجگە لەمە، سوهرەوەردی سوودی لەو ئایەتە قورئانییەش وەرگرتووە "الله نور السموات والارض."[١٣] لە فەلسەفەی ئەفلاتوونیشدا تیشک یان

ڕووناکی ڕۆڵێکی گرنگ بۆ ناسینەوەی ڕاستی و دامەزراندنی ڕاستی دەبینێت. ئەفلاتوون لە کۆمارەکەیدا لە دوو شوێندا باسی ڕووناکی دەکات: یەکەمجار لە بەشی شەشەمدا و دووەمجاریش لە بەشی حەوتەمدا (لە میتافۆری ئەشکەوتدا) لە ڕووناکی دەدوێت. سوهرەوەردیش، بێجگە لەوەی ڕاستیی هەبوون بە ڕووناکی دادەنێت کتێبێکیشی لەسەر ڕۆژهەڵات و گەشتی دەروونیی مرۆڤ بەرەو جیهانی ڕۆژهەڵات نووسیوە.(١٤) لێرەدا (ڕۆژهەڵات) و گەشتەکەش بەرەو نیشتمانی خۆر میتافۆرە و سوهرەوەردی باسی کێشەیەکی جوگرافی ناکات.

ئەو پرسیارەی لێرەدا یەخەمان دەگرێت ئەوەیە: ئایا فەرهاد شاکەلی، لە ڕوانگەی ئەم هۆنراوانە و چەمکانەوە بە کاری هێناون، بۆ نەریتی (ئیشراقی) دەگەڕێتەوە یان نا؟ وەڵامی ئەم پرسیارە دەکەوێتە سەر تێگەیشتنمان و خوێندنەوەی ئەم هۆنراوانەی گوڵبژێریان دەکەم. من دەمەوێت وەڵامی ئەم پرسیارە بە (ئەرێ) بدەمەوە. بۆ ئەم مەبەستەش، یان سەلماندنی بۆچوونەکەم، گەشتێک بەناو هۆنراوەکانیا دەکەم و ئاماژە بۆ ئەو چەمک و هێمایانە دەکەم، کە مۆرکی فەلسەفەی ئیشراقیان پێوە دیارە.

ئەمە چ پەرژینێکە کەوتۆتە نێوانمانەوە؛
تۆ خۆرەتاوی ڕۆژهەڵات لە پەنجەکانت دەتکێ
منیش لەم تاریکستانەدا
تۆپەڵە بەفری هیوا بەرەو هەڵدێر
گلۆر دەکەمەوە.
چنگت پڕە لە ڕووناکی و
لێوت دارستانی بۆن و بەرامەی بەیانیانە،
کێ بێ لەم زیندانە نووتەکەدا
خەونی چۆڕێ تیشک و
خەونی دڵۆپێ گوڵاوم بۆ لێک بداتەوە!!

[چنگت پڕە لە ڕووناکایی]

ئەو پەرژینەی کەوتۆتە نێوان دڵی شاعیر و خۆشەویستەکەیەوە هێمای دووری و دابڕانە، کە خودی شاعیر بەرەو تاریکستان دەبات. چەمکی تاریکستان لە فەلسەفەی ئیشراقدا بۆ ناڕاستی و دووری لە ڕاستی و نەزانینی ڕاستی بە کار دێت. ڕاستی ڕووناکییە، خۆرەتاوی ڕۆژهەڵاتە، کە شاعیر بۆ خۆشەویستەکەی دایناوە. ئەو خۆشەویستەی

سەرچاوەی ڕووناکییە و شاعیر خەونی پێوە دەبینێت و دەیەوێت بیگاتێ. تاریکی و ڕووناکی دوو لایەنی ناکۆکن و نوێنەرایەتیی ڕاستی و ناڕاستی دەکەن. ئەفلاتوون لەو باوەڕەدایە، ڕووناکی مەرجێکی سەرەکییە بۆ زانین. ئەگەر هۆشی مرۆڤ لە ئاستی بابەتێکدا ڕاوەستێت و هەوڵی زانین بدات و (ڕووناکی) بابەتەکە دەرنەخات ئەوا هەرگیز ئەو بابەتە ناناسێت.[١٥] هەروەها لەنێو ئەشکەوتەکەشدا چەند لە ڕووناکیی دەرەوە یان لە دەرگای ئەشکەوتەکە دوور کەوینەوە زۆرتر بەرەو تاریکی دەڕۆین.

سوهرەوەردییش لە (حكمة الاشراق)دا تاریکی بۆ ناڕاستی و گومڕایی و دوورکەوتنەوە لە سەرچاوەی ڕووناکی (کە خوایە) دادەنێت.[١٦] شاعیریش لە وڵاتی تاریکستان هەست بە نامۆبوونی ڕۆحی دەکات چونکە دوورکەوتنەوە یان جیابوونەوە لە خۆشەویستەکەی نامۆیی و ژیانی نێو زیندان و حاڵەتی بوونە لەنێو نا- ڕاستیدا.

بەڵام شاعیر نائومێدییەکی تەواومان بۆ دەرناخات. دەرچوون لەو زیندانە و گەشتە ڕۆحانییەکەی خۆی بەرەو (خۆرەتاوی ڕۆژهەڵات) بە خەون بینیوە. ئەو دەیەوێت ڕۆژێک بە ڕۆژهەڵات یان بە نیشتمانی ڕەسەنی خۆی بگات، بەڵام ئەو ئومێدە لەم قۆناخەی ئەزموونی شاعیردا خەونە و ڕووی نەداوە و نازانێت کەی ڕوو دەدات:

لە کوێ، لەم سەرزەمینە وشکەدا
جێیەک بدۆزینەوە بۆ زەماوەندی ڕۆح؟
نە دەبێتە شاژنی دڵم، نە دەبێتە زیندانەوان،
کەچی...
ئاشنایەتیت هەم نیشتمانە و هەم زیندان.
[دەڵێی تەمەنێکە هاودەمی ڕازەکانمی]

لە زمانی تەسەووفدا بەکارهێنانی دوو چەمکی ناکۆک بۆ یەک جۆر بوون یان ڕاستی، زۆرجار بە کار هاتووە. مەبەستیش لێرەدا تەنیا دەرخستنی جوانیی ئەو ڕاستییە نییە و بەهایەکی ئیستاتیکیی ڕووت نییە. بەڵکو ئەو لایەنەی ڕاستی دەردەخات بۆ خودی عاشقێکی وەکو سۆفی بە دوو شێوە لێک دەدرێتەوە. شاعیر دەڵێت: (ئاشنایەتیت هەم نیشتمانە و هەم زیندان). ئاشنابوون و گەیشتن بەو نیشتمانە هەمیشە ئاگری عەشق و حەزی گەیشتن بە (ئەو) لە سینەی شاعیردا هەڵدەکات. ساتێک دوورکەوتنەوەش یان نەگەیشتن بە (مەعشووق) دەبێت بە زیندان بۆ ئازاردانی ڕۆح و خەمی دووری. لە هەردوو حاڵەتەکەدا عاشق بە ئاگری عەشقی دەسووتێت. لە گەیشتنا بە مەعشووق ئاگری نزیک و

له دووریشدا ئاگری دووری دەیسوتێنێ.

شاعیر حاڵەتی سووتانی یەکەمی بەم جۆرە لە هۆنراوەیەکدا دەربڕیوە:

وەرە لەم دیمەنە پڕ ئەفسوونە تێ بگە: شەونم
تەمەنی خۆی
دەبەخشێتە ئاشنایەتیی خۆر.
[ئاشنایەتیی خۆر]

تەمەنبەخشین بە ئاشنایەتیی خۆر قوربانیدانە بە (خۆ) بۆ کۆتاییهێنان بە نامۆیی و لێکدابڕان. شەونم خۆی دەکات بە قوربانی خۆر و لەو عەشقەدا دەسووتێت. بوونی شەونم بەبێ خۆر لێکدابڕانە، بوونێکە لێرەدا، لەنێو نسرمی (مەنفا)دا، کە شێوازی ونبوون و ژانی دوورەوڵاتی بۆ وڵاتێکی هەمیشەیی (ڕۆح) دژوارتر دەکات. هەمان کات گەیشتن بە خۆریش توانەوەیە.

ڕازی چیت بۆ بدرکێنم، ئەم دڵەی من لە هەموو لایەک بێگانەیە،
لە هەموو ڕۆژ و ڕۆژگارێکا بادەنۆشی مەیخانەیە
دەمێ مەستە، سەرخۆشی دەنگێکە و تاوێک پەروانەیەکی
باڵهەڵکرووزاوە، عەودالّی ڕەنگێکە.
ئەمە چ ڕازێکی بێڕەنگە، ئەمە چ نهێنییەکی بێناوە،
دڵی پڕ کردووم لە ژانێکی گڕدار و
زمانمی بەترسێکی ئاوا خۆڵەمێشین گرێ داوە.
[لە ڕۆخی تەنیاییما دەبیتە شۆڕەبییەک]

لە دەربڕینی لێکدابڕان و بارودۆخی نامۆبووندا شاعیر جاریکی دیکە دەڵێت:

وای، کە بێتۆیی چ ساڵانێکی شەوەزەنگە،
وەی کە شاری گیان،
بێ یادی تۆ،
چ گۆڕێ، چ گۆڕستانێکی بێدەنگە.
[کێوی دڵ]

یان،

جارێ لە پەردەی ڕازەوە وەرە دەرێ
خۆ من خۆییم، بێگانە نیم.

ئێستاش بیری ڕۆژێک دەکەم سیپاڵێ بووم
لە دەرکەی مەیخانەیەکدا...
دەبێ بەدمەستیم کردبێ پەڕەوازەی ئەم جێیە بووم،
من ئەورەییم،
من خەڵکی ئەم ناوانە نیم.
[سیپاڵێ بووم]

لەم هۆنراوانەدا شاعیر لە لێکدابڕان دەدوێت و بوونی خۆی لە ئاکامی ئەو لێکدابڕانەدا بە بێگانە و نامۆ دەبینێت. ئەو دەیەوێت کۆتایی بە لێکدابڕانەکە بهێنێت و لەم (مەنفا)یەدا کاڵای هیچ ناسنامە و ڕەگەزێکی دروستکراو لە بەر نەکات. چونکە هەرچ ناسنامەیەکی لە(مەنفا) و تاریکستاندا بۆ دابنرێت ئەوەندە زۆرتر دەردی لێکدابڕانی سەختتر دەکات و نائاشنای دەکات.

دەزانم هەموو ساڵانی تەمەن
گیرۆدەی دەردێکم بە دوری پیاڵەی ئاشنایەتی، مەگەر، چارەی بکەم.

ئەم دەردە، لە ئاکامی لێکدابڕانەکەوە سەر هەڵدەدات، کە بێجگە لە ئاشنابوون و پێکەوەژیان هیچ شتێکی دیکە چارەی ناکات. دەردی شاعیر لەم هۆنراوانەدا ژانێکی قووڵی ئەو خودە نامۆیەیە، کە لە لێکدابڕان تێگەیشتووە و پێوەی دەناڵێنێت. ناڵە و گریانی خودێکی بڕاوەیە بۆ نەبڕانەوە، بۆ گەیشتن بەو نیشتمانەی خۆرئاوابوونی بە خۆوە نەدیوە و هەموو وەرزەکانی بەهارە و (کات) تیایدا حاکم نییە. دەبینین لێکدابڕان و ئاشنابوون، دووری و نزیکی، ئاوارەبوون و گەڕانەوە بۆ نیشتمان لە زمانی شیعر و فەلسەفەی فەرهاد شاکەلیدا دوو لایەنی جیاوازی بوونمان بۆ دەردەخەن. بەڵام هاوکات، ئەم دوولایەنە جیاوازە سەرچاوەیەکی ئۆنتۆلۆجییان هەیە و دوو دیوی یەک ڕاستین. ئەویش ڕاستیی بوونە. هەروەها دووری و نزیکی دوو چەمکی نێو (شوێن) نین و بە پێوەرێکی ماتماتیکی ناخوێنرێنەوە. ئەم دوو چەمکە پەیوەندییان بە بارودۆخی (ئاگایی) شاعیرەوە هەیە. پێوەرەکەشی ئاگاییانەیە. هەندێک جار لە تەنیشت کەسێکەوە دادەنیشین و زۆر لەو کەسەوە (لە پێوەرە ماتماتیکییەکەدا) نزیکین، بەڵام هەست بە دووری لەو کەسەوە دەکەین. دووری و نزیکیی شاعیریش لە مەعشووقەکەی پەیوەندی بە بارودۆخی ئاگاییەوە هەیە. کاتێ هەست بە نزیکیی مەعشووقەکەی دەکات لەنێو هەموو شتێکدا ئەو دەبینێت و ئیتر پێویست بە بڕینی نێوانێکی جوگرافی بۆ گەیشتن بە (ئەو) ناکات.